

da sie ja bereits auf volkssprachlichen Quellen gründen. Natürlich konstatiert auch Klunder diesen Prozeß in ihrer Untersuchung, doch gelingt es ihr, in geduldigen Einzelbeobachtungen das eigenständige Profil dieser volkssprachlichen Adaptationen herauszuarbeiten.

Der niederländische Autor des *Vers-Lucidarius* arbeitet das *Elucidarium* um in ein Erbauungsbuch, das dem Leser Anleitungen gibt, wie er zu seinem Seelenheil kommen kann. Dabei setzt er, optimistischer als Honorius Augustodunensis, auf den freien Willen und die kirchlichen Gnadenmittel wie Beichte und Buße. Der niederländische Autor arbeitet mit Exempeln und szenischen Tableaus, die er aus volkssprachlichen Zusatzquellen entnimmt. Diese neue Form der Lebenslehre hat dann auch die weiteste Verbreitung gefunden (1 Vollhandschrift und 3 Fragmente, das älteste aus dem 2. Viertel des 14. Jahrhunderts und damit der älteste Textzeuge aller niederländischen *Lucidarius*-Adaptationen) und richtete sich in erster Linie an fromme Laien. Ein ganz individuelles Produkt ist hingegen der *Prosa-Lucidarius*, der wahrscheinlich im Ambiente der Windesheimer Kongregation entstand und es offenbar nicht verlassen hat. Der einzige Textzeuge stammt aus dem Kloster Marienwalde in Frenswegen, der östlichsten Bastion der Windesheimer und Wegbereiterin der *Devotio moderna* im deutschsprachigen Gebiet. Der unbekannte Autor schrieb das *Elucidarium* um in ein niederländisches Handbuch zur Heilsgeschichte mit dem Schwerpunkt auf dem Ende der Zeiten und dem Auftreten des Antichrist, wobei er sich der einschlägigen lateinischen Fachtexte bediente, die er in die Volkssprache übertrug. Das ausgeprägte Interesse an eschatologischen Themen dürfte in diesem Fall auf die individuellen Interessen dieses Bearbeiters zurückgehen. Seine *Elucidarium*-Bearbeitung läßt sich als Tischlektüre für die Laienbrüder einer Klostersgemeinschaft denken.

Wesentlich schwieriger ist es, spezifische Bearbeitungsinteressen für den *Artes*- und den *Druck-Lucidarius* zu ermitteln, die bereits auf volkssprachlichen Quellentexten basieren. In beiden Fällen werden diese lediglich ins Niederländische übersetzt. Der *Artes-Lucidarius*, in nur zwei Textzeugen überliefert, scheint eher das Produkt eines gedankenlosen Kopisten ohne theologische Ausbildung. Was vom deutschen *Lucidarius* in der verkürzten niederländischen Version noch übrigblieb, sprach jedoch ein weitgestreutes Publikum an: das Groninger Fragment fand Platz in einer Prunkhandschrift für Adelskreise, die schmucklose und flüchtig geschriebene Londoner Vollhandschrift wandte sich an unbemittelte Laien oder Weltgeistliche.

Von dem einzigen erhaltenen Exemplar eines gedruckten niederländischen *Lucidarius* sind nur sieben Textseiten erhalten. Der Brüsseler Drucker Thomas van der Noot übersetzte zu Beginn des 16. Jahrhunderts den afz. *Second Lucidaire*, seinerseits eine dominikanische modernisierende Bearbeitung des lat. *Elucidarium*, ins Niederländische. Klunder kann zeigen, daß er bereits einen Druck als Vorlage benutzte. Obwohl der *Second Lucidaire*, der sich an ein emanzipiertes Bürgertum wendet, in Frankreich großen Erfolg hatte, fand er in den Niederlanden offenbar nur wenig Anklang.

Klunders Studie zur *Elucidarium*-Rezeption in den Niederlanden endet mit einem Ausblick auf den mittelniederländischen *Sidrac* und die *Tafel vanden kersten ghelove* des Dirk van Delft (S. 240-243), die das *Elucidarium* nur noch indirekt, wie beim *Sidrac*, oder ganz peripher wie in der *Tafel* wahrnehmen. Der Anhang von Klunders Buch enthält eine Reihe wichtiger Editionen: den *Vers-Lucidarius* in drei diplomatischen Abschriften nach den drei Brüsseler Handschriften (S. 385-464) und den *Artes-Lucidarius* in zwei diplomatischen Abschriften nach der Londoner Vollhandschrift und dem Groninger Fragment (S. 465-498). Sie hat damit eine Fülle von Material beigezeichnet zum Verständnis des Umsetzungsprozesses eines lateinischen Wissenstextes in die Volkssprache und seiner Fortuna in einem bestimmten Kulturraum. Ihr Material war im Großen und Ganzen bekannt. Doch Nolanda Klunder hat gezeigt, daß die Forschung in zwanzig Jahren weiter vorangekommen ist.

Dagmar Gottschall

Helmut Tervooren unter Mitarbeit von Carola Kirschner und Johannes Spicker, *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2006. – Geillustreerd. 449 pp. € 59,80

Decennia lang hebben Vlaamse en Nederlandse neerlandici en Duitse germanisten verhitte debatten gevoerd over de vraag of Hendrik van Veldeke tot de Nederlandse dan wel de Duitse literatuur gerekend moest worden. Tegenwoordig meent men dat het land van Maas en Rijn een eigen literaire identiteit had. Wat er van de twaalfde tot diep in de zestiende eeuw aan literatuur geboekstaafd werd, was nauwelijks in kaart gebracht.

Daar is nu verandering in gekomen. De Duit-

se germanist Helmut Tervooren heeft het literaire erfgoed uit dit grensgebied beschreven. Onder de titel *Van der Masen tot op den Rijn* (een verwijzing naar Veldekes *Servaeslegende* Boek 2, vers 1080), heeft hij een *Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas* gepubliceerd. Op de titelpagina worden de namen van Carola Kirschner en Johannes Spicker als medewerkers vermeld, maar blijkens de ondertekening van hoofdstukken en paragrafen waren ook Michael Baldzuhn, Bernd Bastert, Thomas Bein, Ulrike Bodemann, Anne Bollmann, Georg Cornelissen, Monika Costard, Ulrike Hascher-Burger, Kurt Otto Seidel, Brigitte Sternberg en Jürgen Wolf bij deze onderneming betrokken.

In veertien hoofdstukken hebben Tervooren en de zijnen gepoogd alle volkstalige teksten uit het Rijn- en Maasland te beschrijven. Nadat in het eerste hoofdstuk het doel van het boek uiteen is gezet en het gebied is afgebakend, volgt een kort tweede hoofdstuk over het begin van de literaire productie. In de volgende acht hoofdstukken passeren enkele literaire (sub)genres de revue, te weten geestelijke letterkunde, (wereldlijke) epiek, lyriek, 'Minnereden' & liefdesallegorieën, dodendansen & visioenen van het hiernamaals, toneel en historiografie. Het tiende hoofdstuk is gewijd aan de adellijke hoven die gefungeerd (kunnen) hebben als opdrachtgevers. In de volgende twee hoofdstukken komen *arteliteratuur* en juridische geschriften aan bod. In het dertiende hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de zestiende eeuw. Het veertiende hoofdstuk behandelt de dialecten uit het Rijn- en Maasland. Het boek wordt afgesloten met een uitvoerige bibliografie (hoofdstuk 15), dertig kleurenafbeeldingen en een drietal registers.

Op het eerste gezicht ziet het boek er degelijk uit. Maar bij het doorbladeren springen de kleurenillustraties (pp. 391-420) onmiddellijk in het oog: de kwaliteit daarvan is zo belabberd dat het pijn aan de ogen doet. Tijdens het lezen vallen nog meer oneffenheden op. Waarom zijn de titels van middeleeuwse werken zowel gecursiveerd als tussen aanhalingstekens geplaatst? Dat lijkt me dubbelop. Er is vaak een storende discrepantie tussen tekst en onderschiften. Op pagina 49 wordt Jakob van Maerlant met een 'k' gespeld (waarom eigenlijk?), maar in het onderschrift op pagina 50 met een 'c'. Bij de literatuurverwijzingen aan het eind van de paragrafen wordt onderscheid gemaakt tussen tekstedities (*Ausgaben*) en studies (*Literatur*), maar omdat de algehele bibliografie verdeeld is over drie subafdelingen, moet men soms drie lijsten doorlopen. De zogenaamde Lundse liederen en gedichten werden in

2005 uitgegeven door Annette Hoogstadt-Hemmes. Haar proefschrift met een teksteditie is echter niet bij de tekstedities maar bij de vakliteratuur ondergebracht waarbij 'spreukachtig' verkeerd gespeld is (spreukachtig). De bibliografie bevat nog veel meer slordigheden. Ik volsta met een handjevol voorbeelden. Het is Avonds, niet Avons (354) en 'Warnaar' (381) moet 'Warnar' zijn. Baukje Finet-van der Schaaf (375) hoort onder de 'F', niet onder de 'S' te staan. 'Vorsterman, W.' is niet de uitgever van de (tweede druk van de) facsimile van de *Mariken van Nieumeghen*: Willem Vorsterman was de drukker die de tekst rond 1515 in Antwerpen op de markt bracht. De bedoelde tekstuitgave wordt gewoonlijk op naam van J. van Mierlo gezet: hij was verantwoordelijk voor inleiding, transcriptie en annotaties. Dit alles staat gewoon op de titelpagina van de genoemde editie. In het register is eveneens een en ander mis gegaan: bij *Handschriften* worden de handschriften van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen onder Amsterdam geplaatst: deze handschriften bevinden zich sinds 1939 in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Bij *Personen und Namen* staat 'Jan van Boendale' ook onder 'Bondaal, Jan' en Jan de Beka onder 'Johannes de Beka'.

Bovenstaande slordigheden wekken irritatie op. Dat is jammer, want daardoor dreigt een bespreking te ontaarden in muggenzifterij. En dat verdient dit boek niet. Voor het eerst is een poging ondernomen de literatuur uit het Maas- en Rijnland te beschrijven. Alle hoofdstukken kennen min of meer dezelfde opbouw: na een summier algemene beschouwing worden alle teksten onder de loep genomen en kort, maar krachtig besproken. Doordat de hoofdstukken steeds op dezelfde manier zijn gestructureerd, komen er weliswaar nogal wat dubbelures voor, maar dat hindert niet.

De indeling van de stof over de veertien hoofdstukken heeft me enigszins verbaasd. Het is volkomen terecht dat in het tweede hoofdstuk (*Geistliche Literatur im Rhein-Maas-Raum*) alle teksten die beogen het geloof te verspreiden, aan de orde komen, dus naast bijbelse epiek en heiligenlegendes, ook exempelen en preken. Maar waarom krijgen de *Totentänze und Jenzeitsvisionen* een eigen hoofdstuk (het zevende)? Deze twee subgenres sporen het publiek net zo goed aan een christelijk leven te leiden, want alleen op die manier kan ná de dood het hemelrijk verworven worden. Deze teksten behoren mijns inziens tot de geestelijke letterkunde. Hetzelfde geldt voor het *Maastrichter (ripuarisches) Passionspiel* (8.1) en de *Pilgerbücher und Pilgerberichte* (9.6).

Ofschoon het boek geen literatuurgeschiedenis beoogt te zijn, maar een handboek, is het geen

dorre opsomming van feitjes en weetjes. De paragrafen zijn helder en prettig geschreven en worden opgesierd met citaten uit de besproken teksten. Kortom, het boek leest als een trein. Helmut Tervoooren en zijn medewerkers verdienen alle lof. Zij hebben een stevig fundament gelegd voor verder onderzoek.

Ludo Jongen

Wouter Schouten, *De Oost-Indische voyage van* –. Hertaald door Michael Breet met medewerking van Marijke Barend-van Haften. Zutphen: Walburg Pers, 2004. – ISBN 90 5730 256 X

De scheepschirurgijn Wouter Schouten (1638-1704) voer in 1658 in dienst van de VOC naar Azië. Na zijn terugkeer in 1665 publiceerde hij in 1676 zijn met kopergravures geïllustreerde reisverslag, de *Oost-Indische voyage*. Het boek is een van de belangrijkste Nederlandse reisbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw en verscheen ook in Duitse en Franse vertaling. Het had in het buitenland daardoor meer bekendheid dan Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indien*. In zijn boek beschrijft Schouten zijn heen- en terugreis met daartussen bezoeken aan verschillende plaatsen in Azië. Dat heeft een zeer leesbaar boek opgeleverd dat in de uitstekende hertaling van Michael Breet nu ook toegankelijk is voor geïnteresseerde leken.

Schouten schrijft over zijn belevenissen vanuit een protestants-christelijk perspectief. In zijn 'Opdracht' aan de burgemeesters van zijn vaderstad Haarlem bezingt hij in proza de bewijzen van Gods almacht in Zijn schepping. Door een zeeman werd die vooral beleefd op zee: 'De grote oceaan laat overal aan de mens Gods grote wijsheid, kracht en almacht zien, want op deze duizenden mijlen grote oceaan neemt de aandachtige zeeman een bodemloze diepte waar, vol angstaanjagende en prachtige zaken. Daarin bevinden zich niet alleen veel grote en kleine vissen, maar ook angstaanjagende zeemonsters. Door stormen opgezweept, stijgen de geweldige golven van de zee tot geweldige hoogten. Soms kunnen, in een ogenblik tijds, deze golven de grootste schepen verzwelgen en de bemanning verdelgen' (p. 24). Schouten is in deze passage een zeevarende Pascal die bevangen wordt door de angstwekkende diepten van de grote oceaan.

Elders komt dit christelijke perspectief tot uiting in kritische beschrijvingen van het geloof van moren (moslims) en heidenen (alle andere godsdiensten). Tussen zijn dienstreizen vindt

Schouten gelegenheid voor toeristische uitstapjes naar bezienswaardigheden zoals moskeën en tempels. In Arakan, in Birma, bezoekt hij bijvoorbeeld een afgodsbeeld van de 'aanzienlijkste van de Arakanse goden', een zwart beeld dat tegen de 'kou' 'met een sierlijk gewaad was aangekleed'. Het betreft natuurlijk een Boeddhabeeld, dat door Schouten vanwege zijn omvang in christelijke termen 'vertaald' wordt als 'de broer van Goliath'. Omdat het op een bergtop was opgesteld, deed het hem denken aan de hooggelegen heiligdommen van 'de kinderen Israëls, waarmee zij de toorn van God hadden opgewekt' (p. 135). De Arakanse priesters bedreven bovendien dezelfde onreinheden als de inwoners van het vervloekte Sodom (p. 160). De 'verschrikkelijke afgoderij' van Arakan en andere Aziatische gewesten moet bij hem dezelfde huiver hebben opgeroepen als de diepten van de oceaan.

Natuurlijk heeft Schouten ook veel wereldlijk nieuws te melden. Hij beschrijft de exotische natuur en de vreemde, vaak wellustige zeden van de Aziaten. Hij was ook betrokken bij krijgshandelingen en zeerampen. Sommige verhalen zijn van horen zeggen, zoals dat over het lotgeval van Nederlandse matrozen die verzeild raakten op de kust van Zuidland (Australië). Het Nederlandse schip de Draak was op deze onbekende kusten gestrand, waarna een deel van een reddingsexpeditie die erop uitgestuurd werd ook problemen kreeg en pas na lange omzwervingen een Nederlandse handelspost wist te bereiken. Van negen matrozen die tijdens de terugreis naar een onbekende kust waren gezwommen, werd echter nooit meer iets vernomen (p. 50-55).

Het boek is voorzien van een beknopte inleiding van de hand van Marijke Barend-van Haften, duidelijke kaartjes waarop Schoutens reizen zijn weergegeven, en woordverklaringen en annotaties. De annotaties beperken zich echter teveel tot topografische en biografische bijzonderheden en zeggen te weinig over de exotische 'feiten' die door Schouten worden beschreven, terwijl die voor de contemporaine lezer toch de waarde van het boek bepaald moeten hebben. Zo wordt in de annotaties weliswaar vermeld wat Zuidland betekent, maar er wordt niet bij verteld wat men in de zeventiende eeuw van dit geheimzinnige land wist (p. 110, n. 15). Anderzijds volgen wel de biografische bijzonderheden van een slaaf die in Batavia terechtgesteld is (p. 308, n. 43), terwijl dit toch van minder belang is dan de unieke natuurhistorische en culturele kennis die Schouten voor zijn lezers had verzameld, waardoor het boek ook in de achttiende eeuw nog herdrukt is.

Siegfried Huigen